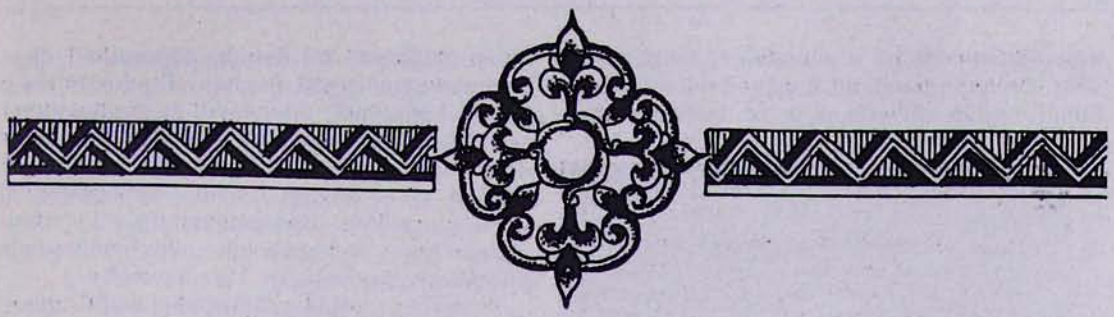

Ն. ԹԱՀՄԻԶՅԱՆ

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ԵՎ ՆԱՐԵԿԱ ՎԱՆՔԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Ծածկեալ գիտութեան վարդապետի՝ բերան են աշակերտքն»:

Թեպետ շատ տեղին, բայց նաև հարկադրաբար են վկայակոչում հնադարյան այս իմաստուն ասացվածքը ինչպես մեր միջնադարյան գրիչները, նույնպես և արդի հայագետները, երբ խոսքը մասնավորում են Ստեփանոս Կարմիրվանեցի նշանավոր վարդապետի սեփական արժանիքների շուրջ[1]: Իրոք, վարդապետս եղել է մի հույլ բեղմնավոր մատենագիրների, այդ թվում Գրիգոր Պահլավունու և ս. Ներսես Շնորհալու ուսուցիչը, դաստիարակն ու խնամատարը: Եվ սակայն, նրանից՝ տակավին տասնութամյա հասակում վարդապետական գավազանի արժանացած հռետորից, համբավավոր գիտնականից ու մանկավարժից մեզ չի հասել և ոչ մի գրվածք: Այնպես որ այժմ դժվարանում ենք ճշգրտել նրա՝ անգամ ընդհանուր գիտելիքների շրջանակները: Ուր մնաց, որ փորձեինք որոշել նրա երաժշտական գիտելիքների և ունակությունների սահմանները:

Այս տեսակետից փոքր-ինչ ավելի նպաստավոր պայմաններում է ս. Գրիգոր Նարեկացու ուսուցիչն ու դաստիարակը՝ Անանիա Նարեկացին: Մի քանի թեպետ կրճատուր, բայց հատկորոշ տվյալներ կան, որոնք վերաբերում են ինչպես առհասարակ նրա մատենագրական ժառանգությանը[2], նույնպես և երաժշտական վաստակի

[1] Հ. Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 51;

[2] Մեր հին մատենագիրները (Կիրակոս, Ուխտանես և ուրիշներ) հիացմունքով և մեծ գովասանքներով են խոսում Անանիա Նարեկացու մասին, նրան ընծայում տարբեր ճառեր, մեկնություններ, դավանական գրվածքներ և այլն, բայց այդ բոլորը չեն ստեղծում արվեստագետ-գիտնական վարդապետի կյանքի ու գործունեության քիչ թե շատ ամբողջական պատկերը: Այդ բացն ըստ էության տակավին լրացված չէ նաև արդի հայագիտության մեջ: Հ. Միքայել Չամչյանից մինչև մեր օրերն իսկ Ան. Նարեկացու գործունեությունը հիմնականում արժեքավորվում է՝ թոնդրակյան շարժման ուսումնասիրության տեսակետով: Հայտնաբերված չեն Ան. Նարեկացու նույնիսկ լոկ այն աշխատությունները, որոնց մասին հիշատակություն կա հների մոտ («Հաւատարմատ» և այլն): Անցած հարյուրամյակի կեսերից հայ բանասիրական միտքն արդեն իսկ հաջողություններ էր արձանագրում Ան. Նարեկացու գործերի հայտնաբերման ասպարեզում: Մ. Մսերյանցը հրապարակում էր գեղեցիկ «Ներբողեան»-ը, «Ասացեալ ի սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի» (Ճռաքաղ, հտ. Ա, 1859, էջ 259, 265), Գր. Աշըգյանը տպագրում էր «Խրատք ոգեշահք»-ը (Պատկեր, Թ տարի, 1898—1899, էջ 197, 217, 241, 428), Հ. Գարեգին Զարպհանալյանը հիշատա-

ուսումնասիրմանը կապված հարցերին: Մեզ հետաքրքրում են հատկապես վերջինները, որոնց մեկնաբանումն ու իմաստավորումը շահեկան են հայ երաժշտական միջնադարագիտության համար: Ուրվագծվում է երգիչ, երգահան, տեսաբան ու մանկավարժ երաժշտապետի գրավիչ դիմանկարը, երաժշտապետ, որը հանդիսացել է Նարեկա վանքի առաջնորդը, նրա երաժշտական ավանդույթների կաղապարողը, և դաստիարակել այնպիսի մի արվեստագետի, ինչպիսին էր Գրիգոր Նարեկացին:

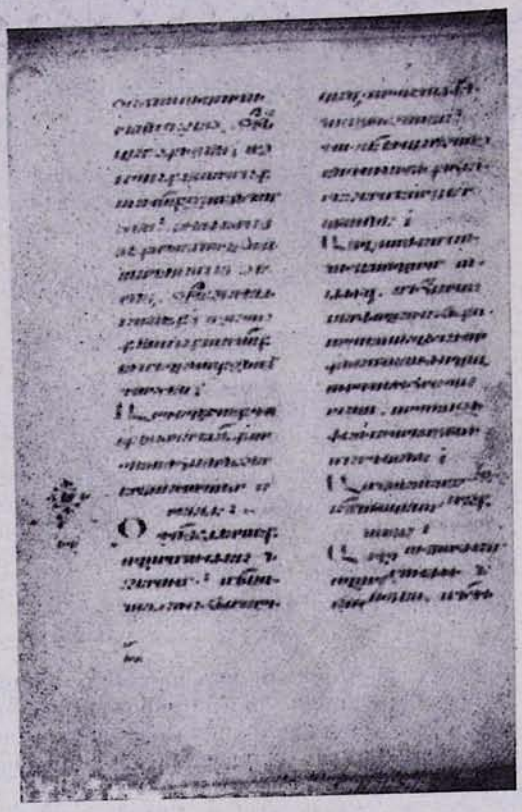

Մի էջ Մատենադարանի 10434 գրչագիր Ավետարանից (միագույն նկարահանմամբ)

Նարեկա վանքի շինության մասին պատմական տեղեկության աղբյուրն Ասողիկն է, որ 10-րդ դարում հիմնարկված Կամրջաձորի և Հոռոմոսի վանքերի մասին խոսելուց հետո ավելացնում է. «Այսպէս և յայսմ ժամանակիս շինեցաւ Նարեկ ի Ռշտունեաց գաւառին նոյն կարգաւորութեամբ, բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք և գրական գիտողօք»[3]:

Սեն-Մարտեն մոտավոր հաշիվներով 935 թվականին է վերաբերում վանքիս շինությունը[4], և դրան չի առարկում հ. Հ. Ոսկյանը[5]: Մի ավանդության համաձայն՝ վանքիս հիմնադիրն է Գրիգոր Նարեկացին[6]: Սա, հարկավ, հետահնար է: Սակայն եթե նկատենք, որ այդ ավանդության պատմական հիմքը կարող էր սերտ կապված լինել վանքիս անմիջական ծաղկման փաստի հետ, Նարեկացի մականվամբ վարդապետի ջանքերով, ապա, ի դեմս նրա, առանց դժվարության կտեսնենք Անանիա Նարեկացուն: Իրոք, եթե Անանիա Նարեկացին Նարեկա վանքի հիմնարկողն էլ չէ (ինչ որ հավանականությունից զուրկ չէ), ապա նրա առաջին նշանավոր ներկայացուցիչն է՝, հմուտ առաջնորդը[8], դպրանոցի հիմնա-

---

կում էր նաև «Խրատ հոգևոր»-ը (Հայկական հին դպրութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 534) և այլն: Բայց այս բոլորը վերաքննելի կամ թեական է համարվում այսօր (հմմտ. **Հ. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ 726 և 786): Այնպես որ, ձեռագրական պրպտումների արդյունքներից անվիճելի են երկուսը: «Ընդդէմ թոնդրակեցւոց» աշխատությունից Հովհաննես Երզնկացու կատարած քաղվածքը, որ հրատարակեց Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը («Արարատ», 1914, էջ 921) և «Գիր խոստովանութեան»-ը, որն ամբողջապես հրապարակեց Միաբանը՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1892, № 1, էջ 6—18. «Երանելոյ հաւր Անանիա գիր խոստովանութեան» և այլն): Ինչ վերաբերում է նաև հետազոտական աշխատանքների միջոցով իրագործվելիք հայտնաբերումներին, ապա դրա գեղեցիկ օրինակներից մեկը դարձյալ տվել է Միաբանը՝ Ան. Նարեկացուն ընծայելով «Սակս բացայայտութեան թուոց» խորագրով մի գրվածք էլ, որին կանդրադառնանք տակավին:

---

[3] Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, երկր. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 174: «Նոյն կարգաւորութեամբ» ասածը մի պարզ ակնարկ է Նարեկա վանքում ընդունված Բարսեղյան միևնույն սահմանադրության ու մեկ էլ՝ այստեղ ևս երաժշտությանն ու պաշտոներգությանը տրված մեծագույն կարևորության վերաբերյալ:

[4] **Saint-Martin**, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. second, Paris, 1819, p. 466.

[5] **Հ. Համազասպ Ոսկյան**, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940, էջ 195:

[6] Նույն տեղում:

[7] «Փիլիսոփայն մեծ, որ և վանական Նարեկի» (Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, նշվ. հրատ., էջ 178):

[8] Հայմամավուրքներում ոչ հազվադեպ հանդիպող տեղեկություն է. «Եւ մայր սրբոյն Գրիգորի [Նարեկացոյն] էր դուստր եղբաւր հաւր Անանիայ ճրագնաւոր վարդապետի եւ Նարեկայ վանաց առաջնորդի» (**Հ. Տաշյան**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մա-

դիրը[9] և վանքն ըստ ամենայնի պայծառացրած, նրա ավանդույթներն ու, առաջին հերթին, երաժշտական ավանդույթները հաստատած մեծ գործիչը:

Ինչպես տեսանք, Ասողիկի վկայությամբ Նարեկա վանքը նույնպես աչքի էր ընկնում «բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք և գրական գիտողօք»: Բայց դրանց մեջ կարկառուն և հեղինակավոր դեմքը եղել է Անանիա Նարեկացին, որի երաժշտական տաղանդի ու բացառիկ կարողությունների մասին արժեքավոր մի վկայություն է թողել նրա կրտսեր ժամանակակից, աշակերտ և մոտիկ բարեկամ[10] Ուխտանես եպիսկոպոսը: Հայտնի է, որ վերջինս իր «Պատմութիւն»-ը գրել է անսալով Անանիա Նարեկացու հորդորներին: Նրան էլ նվիրել է պատմիչն իր աշխատության առաջին գլուխը, որի բովանդակության մեջ հետաքրքրող կարևորագույն մասը զարմանալիորեն վրիպել է շատ բանասերների ուշադրությունից: Այնտեղ Ուխտանեսը Անանիա Նարեկացուն բնութագրում է որպես ժամանակի տիպար գործչի, որ նախ համբավ է ձեռք բերել իր ճգնավորական կյանքով: «Իսկ դու կենդանախարուկեալ քոյին սուրբ և պարկեշտ վարուք,—գրում է պատմիչը,— և յարաճգնեալ խստակիր վշտամբերութեամբ, և կենդանի վրկայեալ ի մարմնի զանմարմնոցն բերելով նմանութիւն, մարգարէաքարոզ և առաքելաշնորհ բանիւ ուսկանաւորեալ զբազում վշտոց և ի նեղութենէ նեղ և նուրբ կենաց ծովածուփ կենցաղոյս արտաքս բերելով»[11]:

Կարևոր է դիտել, որ մեր պատմիչի հասկացողությամբ այսպիսի վարքն ինքնանպատակ չի եղել: Այն բարի ներգործություն է ունեցել ողջ միաբանության վրա ու նրա շրջանակներից դուրս: Առավել ևս, որ վարակիչ օրինակը, ինչպես և, ըստ բոլոր տվյալների, կազմակերպական արտակարգ ընդունակությունները ցույց է տվել ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ վանքի առաջնորդը. «Զի իբրև ընդ հայելի հայելով ի քեզ,—բացատրում է նա,—տեսանեմք զամենայն բարեկարգութեան ձև և նմանութիւն և իր և օրինակ: Նախ առաջնորդական պետութեամբդ բարգաւաճեալ, և ապա խորհրդով յաւելեալ լաւագունիւ: Իսկ աստուածայնօքն առաւել ևս պայծառացեալ փառօք»[12]:

Սրտառուչ են Ուխտանեսի այն խոսքերը, որոնք կոչված են պատկերելու Անանիա Նարեկացուն, որպես հմուտ և հոգատար մանկավարժի, և որոնք պսակվում են հետևյալ բանաստեղծական արտահայտությամբ. «Քանզի այլազգ վարդապետին անհնար է ծագել, եթէ ոչ զաշակերտին լապտերս գտցէ վառեալ ուսումնասիրութեան ձիթով»[13]:

Վերջապես՝ մեր պատմիչն իր նշանավոր ուսուցչին անվանում է «երկրորդ Կեփաս և առաջին առաքեալ», «պատուական գլուխ» և «հրեշտակահանգէտ անձ», «հոգևոր հեղինակ», «բանիբուն պուետիկոս», «հոչակաւոր հռետոր» և «քնար հոգւոյն»[14]: Ու դարձյալ՝ հիշատակելով մարդկային մի շարք այլ արժանիքներ, հավաստում է. «Արդ զայսոսիկ գրեալս ի քեզ տեսանեմք կատարեալ, և աստուածային շնորհիւ պայծառացեալ, և ձրիւք սուրբ Հոգւոյն առլցեալ գիտութեամբ, և հոգևորական երգով գեղգեղմամբ գեր ի վերոյ քան զամենեսեան, և ամենայն պատուիրանաց Աստուծոյ հասեալ և հաստատեալ քան զբազումս, ով Աստուածազարդ և Վսեմական Տէր իմ Տէր և տիեզերական վարդապետ, իբր ծառ իմն բազմապտուղ և բարձր ի մէջ վայելուչ և աստուածատունկ դրախտիդ Նարեկայ կոչեցեալ ուխտի...»[15]:

Նման ներշնչված տողեր, գրված մի ժամանակակցի մասին, այն էլ նրա կենդանության օրոք, հաճախ չէ, որ հանդիպում են մեր մատենագրության մեջ: Դրանք պերճախոս են մի քանի առումներով: Մենք առանձնացնում ենք զուտ երաժշտական առումը: Ըստ այդմ, նախ մեր ուշադրությունը սևեռենք Անանիա Նարեկացուն որպես երգիչ-կատարող ներկայացնող խոսքերի վրա. «Հոգևորական երգով գեղգեղմամբ գեր ի վերոյ քան զամենեսեան», վկայում է պատմիչը: Եվ եթե սույն «ամենեսեան»-ի տակ հասկանանք լոկ Նարեկա վանքի միաբանությունը, դարձյալ արժեքավորվում է հավաստումը: Բայց այն ապահովաբար վերաբերում է ավելի լայն շրջանակների: Չէ՞ որ «Պատմութիւն»-ը շարադրելու ժամանակ Ուխտանեսն արդեն վաղուց հեռացել էր Նարեկա վանքից և որպես բարձրաստիճան եկեղեցական գաղափար ուներ Հայաստանի երաժշտա-մշա-

---

տենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, էջ 77):

[9] **Մաղաքիա արքեպս. Օրմանյան,** Ազգապատում, Ա. հատ., մասն Գ., Բեյրութ, 1959, էջ 1144:

[10] Հմմտ.՝ **Հ. Ներսես Ակինյան,** Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց, Վիեննա, 1910, էջ 55—56: **Հր. Աճառյան,** Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, Երևան, 1943, էջ 200:

[11] **Ուխտանէս եպիսկոպոս,** Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 9—10;

[12] Նույն տեղում, էջ 8:

[13] Նույն տեղում, էջ 13:

[14] Նույն տեղում, էջ 2—15:

[15] Նույն տեղում, էջ 8;

կութային կյանքի մասին ընդհանրապես:

Վերջինս տակավին 9-րդ դարի կեսերից թևակոխել էր զարգացման մի նոր փուլ: Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Տաթևի վանքը 896 թ. «պայծառանայր քահանայական և կրօնաւորական դասուք ի չափ 500 եղբարց. լի էր և ծովամատոյց փիլիսոփայիւք երաժշտական երգոց, ճոխ էր և վարժարանն վարդապետական կրթութեամբ. նա և արհեստաւորք ընկարչացն և գրողաց անհամեմատք»[16]: «Երաժշտական երգոց» այս «փիլիսոփաները» ժամանակի բարձրագույն կրթություն ստացած, ճարտար, հմուտ և մասնագիտացած երգիչ-կատարողներ էին: Եվ հետաքրքիր է, որ նրանք կարող էին կոչվել նաև պարզապես **փիլիսոփաներ**, առանց «երաժշտական երգոց» բացատրության: Ոչ այլ ոք, քան Ներսես Շնորհալին հաստատում է. «Ունիմք սովորաբար փիլիսոփայ ասել որք յերաժշտական արհեստս կատարեալք են»[17]:

Արդ, նախ և առաջ ճիշտ այս իմաստով **փիլիսոփա** է եղել Անանիա Նարեկացին: Դա բնականորեն պարզվում է՝ Ուխտանեսի քննարկվող խոսքերի և Գրիգոր Նարեկացու շարադրած մի հիշատակագրության համադրումից, ուր մեծ բանաստեղծ-երաժիշտը վկայում է. «Ես Գրիգոր՝ յետին վարժապետաց և կրսեր բանասիրաց, որդի դստեր եղբօր հօր Անանիայի հոգեզարդ և [հ]մտավարժ փիլիսոփայի»[18]:

Ուխտանեսից մեջբերված խոսքերում ամենալուրջ խորհրդածությունների առիթ տվող հաջորդ կետն այն է, որ պատմիչն Անանիա Նարեկացուն անվանում է «բանիբուն պուետիկոս» ու «հոչակաւոր հռետոր»: Ան. Նարեկացուց մեզ չի հասել որևէ բանաստեղծություն կամ հոգևոր երգ: Մինչդեռ քննարկվող արտահայտությունները, այն էլ այդքան ընդգծված, մանավանդ «հռետոր» կոչումը՝ ենթադրում են ստեղծագործող բանաստեղծ-երաժիշտ հեղինակը:

Հիշենք, որ մեր հոգևոր գործիչները, որոնց մի զգալի մասը եղել է նաև բանաստեղծ ու երաժիշտ, հռետորական արվեստը մեծապես արժեքավորել և նրանում հմտացել են սկսած 4—5-րդ դարերից: «Եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տաղիցն և հռետորական յորդասաց յայտնաբանութեան», գրում է Ղազար Փարպեցին Սահակ Պարթևի ու նրա ստացած բարձր կրթության մասին[19]: Եվ այստեղ երգեցողությունն ու հռետորությունը պատահաբար չէ, որ հիշատակվում են մոտիկ հարևանությամբ, ինչպես կարող է թվալ առաջին հայացքից: Նույնպիսի կրթություն էր ստացել նաև Մեսրոպ Մաշտոցը[20]: Եվ կրթական նույն համակարգի բովով էին անցել նաև նրանց ավագ ու կրտսեր աշակերտները: Իսկ քիչ ավելի ուշ, 6-րդ դարում, երբ բարձրագույն կրթական հաստատությունների ավելի լայն ցանցի ստեղծումը Հայաստանում ընթանում էր բնականոն հունով, Եզրաս Անգեղացին «զդասս ճարտասանիցն բազմացուցանէր»[21]: 7-րդ հարյուրամյակում հռետոր և կամ ճարտասան-բանաստեղծ-երաժիշտներ էին Կոմիտաս կաթողիկոսը և Դավթակ Քերթողը: Ահա թե ինչ է գրում հատկապես վերջինիս մասին Մովսես Կաղանկատվացին՝ խոսելով Ջիվանշիր իշխանի եղերական մահվան և այդ առթիվ Դավթակի հորինած նշանավոր ողբի շուրջ: «Յայնժամ ճարտասանն ոմն ի մէջ անցեալ, տեղեակ արհեստական իմաստից, Դաւթակ անուն կոչեցեալ... սկսաւ նա երգել ըստ ալֆաֆիտաց գլխակարգութեանց զողբս զայս...»[22]: 8-րդ դարի մեր հռետոր-երաժիշտներից հիշատակելի է առնվազն Ստեփանոս Սյունեցի Բ-ը, որին Օրբելյանն անվանում է «իմաստասէր և անյաղթ հռետոր»[23]: 9-րդ դարից ունենք Տեր Մուշեղ ճարտասան-երաժիշտը, որը, ըստ Թովմա Մեծոփեցու, արաբական և աղվանական զորքերի միջև մի տպավորիչ ճակատամարտ դիտելիս, հանպատրաստից երգ է հորինել Փրկչի երկրորդ գալստյան վերաբերյալ: Շատ պերճախոս է այստեղ պատմիչի հաղորդման եղանակը, դրան

[16] **Ստեփանոս Օրբելեան,** Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 226:

[17] Տես **Ն. Թահմիզյան,** Ներսես Շնորհալին երգահան և երաժիշտ, Երևան, 1973, էջ 15—16:

[18] Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 422: Սրանով, իհարկե, բնավ չի բացառվում, որ Անանիա Նարեկացին **փիլիսոփա** եղած լինի նաև բառիս ուղղակի իմաստով: Միայն սրանից հետո այլևս անհնարին կլինի անտեսել նրա երաժիշտ-փիլիսոփա եղած լինելը, հանգամանք, որ նկատելի է մի ամբողջ շարք բանասիրական գրվածքներում:

[19] Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1891, էջ 47:

[20] «Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն», ինչպես վկայում է Կորյունը: Տես **Կորյուն,** Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 36:

[21] **Ստեփանոս Ասողիկ,** Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 82:

[22] Մովսեսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 257—258:

[23] **Ստ. Օրբելեան,** Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 131:

հատուկ դարձվածաբանությունը, որով բացահայտվում է ճարտասանության, բանաստեղծության ու երաժշտության սերտ կապը. «Եւ զի էր վարժեալ Աստուածաշունչ գրոց,—տեղեկացնում է Արծրունին Տէր Մուշեղի մասին,—և ընդել և ծանօթ էր ճարտասանական հրահանգիցն՝ եդ առ յայն ժամու իմացական տեսութիւնն զերգս՝ որոյ սկիզբն է՝ «Անզբաղել ական սրտի նայեցող անձն իմ ի միւսանգամ գալուստն», Ե տուն ի յութերորդ վանգէ»[24]:

Անշուշտ 7—8-րդ դարերում գործել են և այլ ճարտասան-երաժիշտներ, որոնց մասին մեզ տեղեկություններ չեն հասել պարզապես: Դարձյալ՝ չենք կարծում, որ 9-րդ դարում Տեր Մուշեղը եղած լիներ աչքի ընկած միակ ճարտասան-երաժիշտը: Բայց որ 10-րդ հարյուրամյակում ծաղկած մեր ճարտասան-բանաստեղծ-երաժիշտների մեջ Ան. Նարեկացին եղել է նշանավորագույններից մեկը, գրեթե կասկածից դուրս է այժմ: Ուստի պետք է հուսալ, որ ձեռագրերում դեռևս կարող են հայտնաբերվել նրա գրչին պատկանող տաղեր և այլ երգեր: Բայց սա դեռ բոլորը չէ: Ըստ բոլոր տվյալների, Ան. Նարեկացին նաև երաժիշտ-գիտնական է եղել, հմուտ ոչ միայն եկեղեցական տարվա երգեցողությունների, այլև դրանց հիմքում ընկած ձայնեղանակների տեսության ու երաժշտական նշանագրության (խազագրության) մարզերում: Հայ երաժշտության տեսության ու երաժշտական գեղագիտության զարգացման մեջ 9—10-րդ դարերը հատկորոշվում են նրանով, որ վանական կյանքում, փոքր-ինչ ավելի, քան առաջ էր, տարածվում են, մասնավորապես, ձայնեղանակների ծագման վերաբերյալ կրոնա-խորհրդապաշտ գաղափարներ: Ինչպես գիտենք[25], 6-րդ դ. հայերն ամենայն հավանականությամբ արդեն ծանոթացել էին Դիոնիսիոս Արիսպագացու «Յաղագս երկնային քահանայապետութեանցն» գործին, ուր հեղինակը, ելնելով Եզեկիելի ու Եսայիի մարգարեություններից, վերահմաստավորում է երաժշտության երկնային ծագման մասին հին, հեթանոսական գաղափարները և միտք է զարգացնում, թե մասնավորապես եկեղեցական երաժշտարվեստն օրինակումն (կամ երկրորդումն) է սերովբեների և քերովբեների երգեցողության, որոնք երկնքում անդադար Աստծուն են փառաբանում՝ ասելով. «Սուրբ, սուրբ, սուրբ Տէր զաւրութեանց, լի է ամենայն երկիր փառաւք նորայ»[26]: Համենայն դեպս, 7-րդ դարի հեղինակ Մովսես Սյունեցին (Քերթող) ծանոթ է Արիսպագացու այս մտքերին և իր աշխատության մեջ ձգտում է հիմնավորել ութ ձայնեղանակների և երկու ստեղների ծագման, եթե կարելի է ասել՝ աստվածաշնչական մտահղացքը[27]: Նույնն աշխատում են հիմնավորել, մասնավորապես սաղմոսականոնների և գուբղաների կատարման խորհրդի մեկնության կապակցությամբ, Հովհան Օձնեցին ու Ստեփանոս Սյունեցին[28], որն առանց այդ էլ, ինչպես գիտենք, հեղինակն է Արիսպագացու վերոհիշյալ աշխատության հայերեն թարգմանության[29]: Իսկ ավելի ուշ, 9—10-րդ դդ., մենք հանդիպում ենք դիտարկվող գաղափարների ոչ թե հիմնավորման փորձերի, այլ դրանց՝ որպես եկեղեցական շրջաններում արդեն ընդունված դրույթների անդորր հաստատման: Ձեռքի տակ ունենք «Յաղագս գիտութեան ձայնից» խորագրով մի գրություն[30], որը, մեր համոզմամբ, պատկանում է Անանիա Նարեկացու գրչին, և որում կարդում ենք.

«Առաջինն յԱդամայ սկսաւ, զի նմա տուաւ առաջին ձայն զոր կորոյս և տեառն մարդեղութեամբն երգեցին հրեշտակք զՓառք ի բարձունս: Առաջին կոչմ. Մովսէս երգեաց Աւրհնեցուք զտէր, և մանկունքն՝ զհարցն: ԲՁ ձայն՝ Սինեայ բարբառ փողոյն. նոյն ձայնիւ աւետեցին հրեշտակքն կանանցն զյարութիւն: Բկ՝ Յեսուայ է փող[ս]ն [և] շուրջ գալ զԵրիքովա, Սամուէլ և դասք մարգարէիցն: Գձ՝ Դաւիթ և դասք երգչացն և սուրբ հոգին ի վերնատանն յառաքեալսն: Գկ՝ Մովսէս ի նաւակատիս խորանին և Սողոմոն ի նաւակատիս տաճարին: Դձ՝ Եզրաս իգալն յԵրուսաղէմ և ի նորոգելն զտաճարն: Յայս ձայնս

[24] Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 297—298:

[25] Հմմտ. Ն. Թահմիզյան, Քննական տեսություն հայոց հին և միջնադարյան երաժշտության պատմության, ՀՍՍՀ ԳԱ-ի «Լրաբեր», 1971, № 1, էջ 53—56:

[26] Տես Migne, Patrologiae Graecae, tomus 3, Sancti Dionysii Areopagite, De Coelesti Hierarchia, p. 211.

[27] Հմմտ. Ն. Թահմիզյան, Մովսես Սյունեցին և նրա «Յաղագս կարգաց» գրվածքը, ՀՍՍՀ ԳԱ-ի «Լրաբեր», 1972, № 11, էջ 85—94:

[28] Տես Ժամակարգութեան Մեկնութիւն (ընդարձակ և համառօտ) Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի (ի լոյս ընծայեաց Ս. Վ. Ամատունի), Էջմիածին, 1917:

[29] Տես «Դիոնեսեայ եպիսկոպոսի Աթենացւոյ Յաղագս երկնային քահանայապետութեանցն», Մատենադարան, ձեռ. № 49:

[30] Բնագիրը զերծ չէ աղճատումներից: Ստորև այն բերում ենք՝ ուղղագրական, կետադրական և անհրաժեշտ այլ ուղղումներով ու լրացումներով:

զՀաւատամքն և զՄիածինն եդին սուրբ հարքն։ Դկ՝ զտաճարին պղծիլն սրբէին. նովին՝ եկեղեցաւրինէքն և խաչաւրինէքն։ Իսկ զտեղուն՝ Եսայի լուաւ զսրբէից սրբասացութիւն։ Ընդ ամենայն ժ, որ է թիւ կատարեալ, վասն զի ժ աստիճանաւ և ժ ձայնիւ պատուեաց Աստուած զանմարմինս և զմարմնաւորսն, որ զիմանալի աշխարհն բաղկացոյց, ժ դասք աւրինաբանիչս իւր կարգապետեաց իմանալի խորանին. յորոց մինն ստոր անկեալ, անարժան գտաւ աւրինելոյն։ Իսկ ինն դասքն անդադար կան ի փառաբանութիւն արարչին։ Ի նմին Հոգւոյ ուսեալ ի մարգարէիցն՝ ծանուցին մարդկան զերգս աւրինութեան։ Իսկ զգալի աշխարհս՝ ժ աստիճանաւք պատուեալ, զոր ի զանազան ժամանակս ուսոյց Հոգին Սուրբ՝ ժ աղեւաւ սաղմոսարանաւ սաղմոս երգել Տեառն։ Իսկ յապառնի ժամանակին՝ առաջին ձայնիւ հնչ[եց]եալ լինի փողն [Գաբրիէլեան], եւ բանան գերեզմանք, եւ յառնեն մեռեալք։ ԲՁ ձայնիւ լսի [բարբառ]՝ ասհա Փեսայ գայ, արիք ընդառաջ նորա։ ԳՁ ձայն[իւ] մարգարէքն վառին որ[պէս] սպառազէնս առաջի [նորա]. եւ դասք արդարոցն վերաբերին՝ լինելով առաջի Տեառն։ ԴՁ ձայնիւ կարգի ատեան Դատաստանի, եւ նստի դատաւորն յաթոռն՝ դատել զաշխարհս արդարութեամբ։ Առաջին կողմն՝ լալումն և կոծումն մեղաւորաց ի դժոխքս։ Բկ՝ գետ հրոյ յառնէ։ Գկ՝ լսին [բարբառք դիմադարձացն եւ անհաւատիցն, եթէ] երթայք [անիծեալք, ի հուրն յաւիտենից]։ Դկ՝ նովաւ կոչին, ուրախալից ձայնիւ, արդարքն [եթէ եկայք աւրինեալք Հաւր իմոյ, ժառանգեցէք զարքայութիւնն]։ Բկ ստեղն՝ հուրն ճարակի զիւրն։ Դկ-ին [ստեղն]՝ պատրաստէ Աստուած սիրելեաց իւրոց բաժակ փրկութեան եւ անմահութեան, զոր եւ մեզ լիցի հաւատացելոցս ի Տէր եւ մերայնոցն ամենեցուն»[31]։

Ընդհանրապես նաև ինքնուրույն նշանակություն ունեցող այս հոդվածը տվյալ դեպքում չորս բաղադրիչներից մեկն է ավելի ընդարձակ մի գրության, որ ներկայացնում է քահանաների համար նախատեսված որոշ գիտելիքների միակցություն։ Խորագիրն է՝ «Անանիայի վարդապետի ասացեալ խրատ քահանայից»[32]։ Հոդվածում, Մովսես Սյունեցու վերոհիշյալ գրվածքի համեմատությամբ, որևէ նոր դրույթ չկա։ Սակայն, հայ երաժշտության և նրա ձայնեղանակների համակարգին անծանոթ մեկը չէր կարող կազմած լինել այն՝ թեկուզև օգտվելով Մովսես Սյունեցուց։ Իսկ որ առավել կարևորն է, ճանաչված գիտնական և ուսուցիչ եղած պետք է լիներ նրա հեղինակը, որպեսզի կարողանար նման մի նյութ «Խրատ քահանայից»-ի մեջ ներմուծել՝ փաստորեն քահանաներից պահանջելով դրա իմացությունը։ Եվ որովհետև Անանիա անվամբ մեզ ծանոթ վարդապետներից հեղինակավոր երաժիշտներ են եղել Ան. Ծիրակացին և Ան. Նարեկացին, մեր ընտրությունն ընկնում է հատկապես վերջինիս վրա։ Հարցն այն է, որ քննարկվող հոդվածում առկա կրոնա-խորհրդապաշտ գաղափարները Հայաստանում 7-րդ դարում դեռևս նախնական խմորման վիճակում լինելով, իրենց համար ճանապարհ էին հարթում պարզապես, ինչպես վերն ակնարկել ենք։ Ուստի և այն ժամանակ դրանք չէին կարող ընթերցողին մատուցված լինել այնքան հանգիստ շարադրանքով, որևէ հիմնավորման անկարոտ դրույթների ձևով։ Մինչդեռ 10-րդ դարը հիշյալ գաղափարների հարաբերական տարածման ժամանակն է, մանավանդ վանական միջավայրում։ Ճիշտ այսպես դատելով է, որ Միաբանը Ան. Նարեկացուն հատկացրեց ձեռագրերում «Գիր խոստովանութեան» բնագրին կից երևացող, առաջին հայացքից թվաբանական կարծված և անցյալում նույնիսկ Ան. Ծիրակացուն վերագրված[33] մի այլ գրվածք ևս՝ «Անանիայի հայոց վարդապետի սակս բացայայտութեան թուոց»-ը, և շատ իրավացիորեն։ Քանի որ վերջինս իր բովանդակությամբ հանգում է, Միաբանի խոսքերով ասած, «թուերի **խորհրդաւոր** նշանակութեանց բացատրութեանը», որի ազդեցության տակ էլ դրանց մասին հաճախ խոսում է նաև Անանիայի աշակերտը՝ Գրիգոր Նարեկացին[34]։

Երաժշտական նշանագրության բնագավառում Ան. Նարեկացու գիտելիքների ու հմտության մասին առայժմ կարող ենք խոսել թեև լոկ մեկ և սակայն բացառիկ արժեքավոր գրչագիր մատյանի հիման վրա։ Դա Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 10434 ձեռագիր Ավետարանն է, որը Նարեկա վանքում կատարված պաշտոնագրությանը վերաբերող բովանդակությամբ, այլև ստեղծման ու կենցաղավարման մի շարք հանգամանքներով մեծ նպաստ է բերում նաև առհասարակ հայ հոգևոր թվերգի ու նրա խազագրության պատմական զարգացման հարցերի լուսաբանմանը։ Ինչպես գիտենք, գրչագիր Ավետարաններում 5—8-րդ դարերում բնագրի հետևողական տնաւտմանը զուգահեռ կիրառվել է մեկ նշան՝ կետը (երեք պաշտոնով՝ «ստորակետ», «միջակետ» ու «վերջակետ», ըստ տողի համեմատ նրա գրավածի դիրքի),

[31] Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 6031, էջ 183ա—184ա։

[32] Հմմտ.՝ նույն տեղում, էջ 176ա—186բ։

[33] Հմմտ. Հ. Գարեգին Զարբհանալյան, Հայկական հին դպրություն, Վենետիկ, 1897, էջ 464։

[34] Տես **Միաբան**, Անանիա Նարեկացի, «Արարատ», 1892, № 1, էջ 4—5 (ընդգծումը հեղինակինն է)։

որն ունեցել է նաև թվերգի երաժշտական նախադասություններն ու դրանց ներքին բաժանումները ցուցանող ուշագրավ զորություն: Սկսած 8—9-րդ դարերից, դանդաղ ընթացքով տարբերակվում են տրոհության երեք նշանների գծագրաձևերը և աստիճանաբար գործածության մեջ են դրվում նաև առոգանության շեշտանշանները («երկար», «պարոյկ», «շեշտ»)[35]:

Մեզ զբաղեցնող ձեռագրում պարզ արտացոլված են հոգևոր թվերգի երաժշտական նշանագրության զարգացման բնութագրված երկու շրջանները ևս: Այն գաղափարել է Հովհաննես գրիչը, 1069 թվականին, Անանիա Վարագեցի կրոնավորի պատվերով, մի նվիրական նախօրինակից, որը պատկանել է Անանիա Նարեկացուն և, տվյալ պատմաշրջանում տարածված ավանդության համաձայն, գրված է եղել Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով[36]:

«Ի ԾԺԸ թուաբերութեանս հայոց—տեղեկացնում է Վարագեցին—ես՝ Անանիա Վարագացի[37], նուաստ ի կրաւնաւորս և տրուպ և կրտսեր ի գիտնաւորս, ցանկացաւ եղէ սրբոյ Աւետարանիս, և մեծաւ փափագանաք և սրտաջան յաւժարութեամբ իմով զոր ունէի յոգւոջ իմում, ի բազում ամաց զցանկութիւն սորին և զմեծ անձուկ սէրն, որ ի հայր և յորդի և ի հոգին սուրբ, ըստ իմում կարի քրիստոսասէր գոլով, ետու գրել զսուրբ Աւետարանս Յովհաննէսի գրչի, և ստացայ զսա յիմոց արդար և [իր]աւացի արդեանց, զոր ի վեր համարիմ քան զամենայն աշխարհս և զփառս և զմեծութիւն սորա. և հանապազ ուրախանամ և փարթա[մա]նամ անթափելի ճոխութեամբ ի սորին աստուածային և անհամեմատ լիութենէս, մանաւանդ վասն [ստուգու]թեան սորին և ընտրութեան բանի[ն Աւետար]անի և տնհատի և ամենայն արուեստի, որ էր վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց հայոց, զոր ասէին յաւանդութենէ գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մաստրովբայ (S!) վարդապետի և թարգմանչի, և իմ այսմ ամենայնի հաստ եղեալ և տեղակացեալ վասն լաւութեան սորա, զոր ոչ արժէ աշխարհ զփոքրիկս զայս, որ է մեծ և պատուական ի սրտի իմում և ամենայն գիտնականաց, որք ճանաչեն զզաւրութիւն սորա, և ես զամ մի ողջոյն աշխատասէր վաստակաւք իմով անձամբ և ծախիւք շատ ջանացեալ մինչ ի կատարումն գրչութեան սորա, զոր ստացայ ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ և յուրախութիւն ընթերցողաց, յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց և եղբարց կենդանեաց և ննջեցելոց...»[38]:

Այստեղ «տնհատ» և «ամենայն արուեստ» ասածը մեր հիշատակած տնատումն է ճիշտ, և այն լրացնող՝ տրոհության ու առոգանության նշանների արվեստավոր կիրառումը, որոնցով հիացած է եղել Վարագեցին, և որոնք նա հիշատակում է որպես նախօրինակ մատյանի արժանիքներ: Եվ իրոք, ամեն ինչից երևում է, որ քննարկվող ձեռագրի գրիչ Հովհաննեսը երկյուղած բարեխղճությամբ արտագրել-արտանկարել է նախօրինակ մատյանն իր բովանդակությամբ և հիմնական առանձնահատկություններով (բնագիրը, տնա-

[35] Տես մեր հոդվածը՝ «Խազագրության արվեստն իր պատմական զարգացման մեջ», «Բանբեր Մատենադարանի», № 12, 1977:

[36] Պետք է ասել, որ այստեղ, ըստ բոլոր տվյալների, հարցը միայն ավանդության մեջ չէ: Նախ որ Անանիա Նարեկացուն Մաշտոցից բաժանում էր ընդամենը կես հազարամյակ: 5-րդ դարից եկող ձեռագրեր կարող էին պահպանված լինել ոչ միայն 10-րդ այլև հաջորդ դարերում: Եվ հետո՝ ուշագրավ երևույթ է, որ 10—12-րդ դարերում հայ գիտնականները նաև գիտակցված ջանքեր են գործադրել՝ տարբեր մատյանների հին, ընտիր, հետագա աղճատումներից զերծ, Թարգմանչաց շրջանում և կամ ուղղակի Սահակի և Մաշտոցի ձեռքով գրված նախօրինակները գտնելու և դրանցից օգտվելու ուղղությամբ: Անանիա Վարագեցու վկայությամբ, որ բերում ենք վերը, ինքը հատուկ հետաքրքրվել է և շատ գիտնականներից տեղեկություններ հավաքել նախօրինակ մատյանի մասին, «վասն լաւութեան սորա», ինչպես արտահայտվում է նա, «որ էր վկայեալ աւրինակն յամենայն գիտնականաց», «զոր ասէին յաւանդութենէ գրեալ ձեռամբ սրբոյն Մաստրովբայ» և այլն (տես վերը): Դրազարկում, 1113-ին ստեղծված Ավետարանի հիշատակարանում, հաստատագրված է, որ այն ընդօրինակված է «ի ստոյգ եւ յ[ը]նտիր գաղափարէ սրբոյն Սահակայ թարգմանչի՝ յստակ եւ ականակիտ որպէս եւ ի Փրկչէն ասացան» (**Գարեգին Ա կաթողիկոս**, Ցիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 321): Վերջապես հայտնի են Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի երկար, նպատակամետ որոնումները՝ գտնելու «թարգմանչաց» շրջանին վերաբերող մի Սաղմոսարան, նրա հաջողությունը (Հաղբատում) և գործադրած եռանդուն ջանքերը, 5-րդ դարից պահպանված այդ ճշգրիտ բնագիրը բազմացնելու և տարածելու համար (**Հ. Ոսկյան**, Մատենագրական քննություններ, Վիեննա, 1926, էջ 33—34):

[37] Գրչագրում այս մականունն առաջին հայացքից կարդացվում է «Սարագացի», բայց, ինչպես պարզել են մեր Մատենադարանի ձեռագրերի պահպանման բաժնի աշխատակիցները, քննարկվող մականվան առաջին տառը նախապես .եղել է «Վ», որի ներքին գծերը հետագայում ջնջվել են:

[38] Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 10434, էջ 86բ—87ա:

տումն ու նշանագրությունը և ծաղկումը), գուցե փոխելով լոկ գրքի չափը (փոքրացնելով այն): Բարեբախտաբար նա նույնությամբ գաղափարել է նախօրինակ մատյանի կարևոր հիշատակագրությունները ևս, որոնցից պարզվում է թե՛ այդ մատյանի պատկանելությունը և թե՛ Անանիա Նարեկացու վայելած մեծ հեղինակությունը: Այսպես՝ ձեռագրի 1բ էջում նկարված խաչի տակ գրված է. «Անանիայի է սուրբ Աւետարանս. Աստուած վայելել տացէ ի կամս իւր ատէնի», իսկ 85բ էջում (Մատթեոսի Ավետարանի վերջում)՝ «Անանիայի Նարեկացւոյ աստուածազան հռետորի և հզաւր վարդապետի է սուրբ Աւետարանս այս: Եւ որք ընթեռնուք յիշեսցի ի տէր զստացող սորին աղաչեմ»:

Արդ, ահա թե ինչ պատկեր է ներկայացնում սույն ձեռագիրը (ու նաև Անանիա Նարեկացուն պատկանած մատյանը), թվերգի նշանագրության հարթության վրա: Հետևողականորեն տնատված բնագրում սովորական նույն (սև) թանաքով գծագրված մեկ կետն իր երեք պաշտոններով բաժանում է նախադասությունների հատվածներն ու ամբողջական նախադասություններն իրարից: Դա 5-րդ հարյուրամյակում օգտագործված երաժշտա-քերականական տրոհությունն է: Այդ մասին պիտի դատել ինչպես հայ գրչության ավանդույթների վերաբերյալ հետզհետե խորացող ընդհանուր գիտելիքներից, նույնպես և 5-րդ դարի հունական Աստվածաշնչերից, որոնք նկատելի են եղել թե՛ տնատումով և թե՛ կետի գործածությամբ[39], և որոնք օրինակ են ծառայել հայ գրիչների համար: 10-րդ դարը բնութագրող մի մակարդակ էլ հաստատագրված է կարմիր թանաքով: Կարմրով տեղաբաշխված են՝ առոգանական շեշտերից «երկար»-ն ու «պարոյկ»-ը և ճշտված են, այսինքն հավելյալ կարգով և իրենց ուրույն ձևերով են գծագրված մեկ կետի այն նշանակությունները, որոնք համապատասխանում են «ստորակէտ»-ին ու «վերջակէտ»-ին[40]:

Ի մտի ունենալով նախընթացը, այլև այն, որ հայկական երաժշտական նշանագրության մեջ կարմիր թանաքի գործածությունը, որն առայժմ առավելապես երևում է մի քանի հնագույն ձեռագրերում և ձեռագրական պատառիկներում, հատուկ չէ սովորական, շարքային, հետևակ մատյանների ստեղծման աշխատանքներին, առանց դժվարության կհանգենք մի բնական եզրակացության. դիտարկվող ձեռագրի նախօրինակում կարմիր թանաքով կատարված աշխատանքի հեղինակը (գրիչը և կամ վերջինիս ցուցմունք տվողն ու նրա վրա հսկողը) եղել է ոչ այլ ոք, քան Անանիա Նարեկացին՝ պաշտոներգության, այդ թվում և Ավետարանի եղանակավոր ընթերցման մեջ հմտացած երաժիշտ-վարդապետը:

Վերը տեսանք, թե ինչպես Ուխտանեսն Ան. Նարեկացուն բնութագրում է նաև որպես սիրված ու հեղինակավոր ուսուցիչ, տվյալ դեպքում՝ լայն առումով: Բայց կասկածից դուրս է, որ վարդապետը դասավանդել է երաժշտարվեստի բնագավառին կապված իր գիտելիքները ևս. եկեղեցական տարվա երգեցողությունները (ամենօրյա, կիրակնօրյա, տոնական), ձայնեղանակների համակարգը, խազերով գրելու և կարդալու կանոնները, երաժշտա-գեղագիտական ըմբռնումներ և այլն: Այս բոլորի մասին իր գիտանքը նա պետք է փոխանցած լիներ խմբերգային երգեցողության մասնակից դպիրներին, առհասարակ իր բոլոր սաներին, և ավելի՝ մեներգիչ-փիլիսոփա ու ստեղծագործող երաժիշտ-բանաստեղծ-հռետոր դառնալու ձգտող և պատրաստվող ընտրյալներին: Նրանցից ամենակարկառունը Գրիգոր Նարեկացին էր, որի կազմավորումն ու փայլուն դրսևորումն ինքնին վկայում են ոչ միայն անհատական մոտեցման առկայությունը հանճարի դաստիարակության մեջ Նարեկա վանքում, այլև վանական ողջ միջավայրին հատուկ երաժշտա-բանաստեղծական ընդհանուր բարձր մակարդակի և հարուստ ավանդույթների մասին, ավանդույթներ, որոնք ստեղծել ու զարգացրել է Ան. Նարեկացին: Նրա մահից հետո էլ կանգ չի առել հիշյալ ավանդույթների ծաղկումը, քանի որ «զկնի վախճանի տեառն Անանիայի՝ ընտրեցաւ յառաջնորդութիւն ուխտին աւագ եղբայրն Գրիգորի Յովհաննէս վանական. իսկ ինքն Գրիգոր ձեռնադրեալ ի քահանայութիւն՝ էր որպէս վարժապետ միաձանց և գործակից եղբօր իւրոյ, առաւելեալ յոյժ յոյժ եռանդեամբ հոգւոյն»[41]: Նշանակում է, Անանիայի գործը շարունակում էր նրա կարողագույն աշակերտը: Բայց Հով-

[39] Հմմտ. Encyclopaedia Britannica (a dictionary of arts, sciences and general literature), ninth ed., vol. XVIII, p. 163—164 (Palaeography-punctuation).

[40] Կարմիր թանաքով կատարված աշխատանքը տեղ-տեղ իրացված է նաև սևով: Ըստ բոլոր տվյալների, Հովհաննես գրիչը սույն գործը ևս նախապես սկսել է սև թանաքով, բայց քիչ անց հաստատապես անցնելով կարմրին, կրկին սկզբից, այն հասցրել է վախճանին:

[41] Հ. Մկրտիչ Ավգերյան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, Ե, Վենետիկ, 1813, էջ 322;

հանեն և Գրիգոր Նարեկացիների մահից հետո շուտով լճանում է վանական կյանքը: Ինչո՞ւ: «Այսպիսի անվանի անձեր ազգին տվող վանք մը դարերով լռության կմատնվի: Ո գիտե ինչպիսի ուժեղ հարվածի տակ»[42], գրում է Ոսկյանը, առանց որևէ բացատրության:

Մեզ թվում է, որ այդ «ուժեղ հարվածը» Սեբեքերիմ Արծրունու նախաձեռնած զանգվածային չարաբաստիկ արտագաղթն էր 1021 թվականին: «Յորժամ Սեբեքերիմ արքայ Վասպուրականի չու արար ի Սեբաստիա՝ առեալ ընդ իւր և զՎարագայ սուրբ նշանն, յամի ՆՀ,—տեղեկացնում է Ավգերյանը,—ասի՝ թէ գնացին ընդ նմա և բազումք ի միաբանից Նարեկայ. և շինեալ վանս բնակութեան ի գիւղ ուրեք մօտ Ակնայ՝ Նարեկ անուամբ, անդ հանգուցին զնշխարս սրբոյն (Գրիգորի). ուր և ցարդ ոպատուի գերեզման սրբոյն ի տեղւոջն՝ որ կոչի գիւղ Արակայ»[43]:

Նարեկա նոր վանքը, կառուցված Ակնի մոտ, Արեկ գյուղի բարձունքին, մինչև այժմ էլ կա տակավին[44]: Միայն հայտնի չէ, թե ծաղկման ինչպիսի՞ շրջաններ է ունեցել անցյալում: Այստեղ, սակայն, մեզ համար դա չէ կարևորը: Նախընթացը մեզ բնականորեն բերում է հետևյալ համոզման: Պատմական Նարեկա վանքը (Ռշտունիքում) ունեցել է զարգացման ու երաժշտաբանաստեղծական ավանդույթների վառ ծաղկման մի շրջան, որ սերտ կապված է Անանիա Նարեկացու անվան հետ: Դա այն շրջանն է, երբ վանքում փայլել է Անանիան որպես առաջնորդ, ուսուցիչ, գիտնական և հոետոր ու երգիչ, երբ հոչակված են եղել վանքի երգչաց դասերն ու փիլիսոփա-երաժիշտները, և երբ դաստիարակվելով ստեղծագործական ասպարեզ է դուրս եկել մեծ բանաստեղծ-երաժիշտ Գրիգոր Նարեկացին:

---

[42] **Հ. Հ. Ոսկյան**, Վասպուրական-Վանի վանքերը, Վիեննա, 1940, էջ 196:

[43] **Հ. Մ. Ավգերյան**, նշվ. հրատ.-ը, էջ 328:
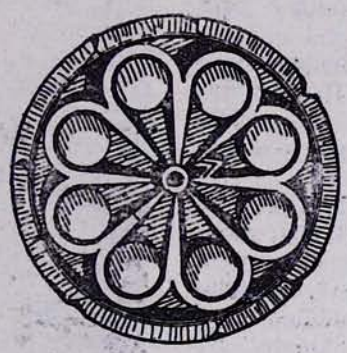
[44] **Հ. Հ. Ոսկյան**, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէքիրի և Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը, Վիեննա, 1962, էջ 71: